

Vigyázó szemetek keletre (is) vessétek! Ennek az alkalmi kitételnek intő-biztató értelmét három fejtegetésem világítja meg.

1. Harmadfű ló. Ugyanilyen című cikkében FOKOS DÁVID arról értekezik, hogy a nyelvünkben ismeretes *másodfű ló* 'kétéves ló', *harmadfű ló* 'hároméves ló' – vö. vogul *kit pum lūw* 'kétéves ló' (tkp. két fű ló), *zuram pum lūw* 'hároméves ló' (tkp. három fű ló) megfelelőivel –, úgy él a tudományos köztudatban, mint a magyar lovasélet egyik fontos bizonyítéka (FOKOS 1934: 61). Ámde egy régi kínai adatnak az ismerete alapján, amely azt bizonyítja, hogy a *n o m á d o k* az évet a fű kinövése szerint számítják – „ha valakitől azt kérdezik, hogy hány éves, akkor azt felelik: ennyi fű” –, FOKOS *h á r m a s* megállapításra jut. Mégpedig arra, hogy a *másodfű, harmadfű*-féle életkor megnevezése nem vonatkozik csupán a „magyar-vogul (oszt[ják]) nyelvközösségre; de ú[gy] l[átszik.] valóban nem vonatkozott kizárólag a lóra” sem, hanem *á l t a l á n o s é l e t k o r - m e g h a t á r o z á s k é n t* szerepel (uo.).

Az idevágó bőséges régi magyar adatok igazolják FOKOSnak azt a megállapítását, hogy az említett korjelölés nem csupán a lóra vonatkozott. Például a *valahányad fűre menő* 'valahányadik évben járó' szókapcsolatban: 1762: „Biszelt Mihály nevű lakosnak ... két lovai vesztenek el, vgj mint édgj *kilenced fűre menő* ['kilencedik évében járó'] szürke loó, mellynek az jobb szemín edgj Kicsiny fejr hibája van; az másik édgj *tizenkettőd fűre menő* világos deres”; 1769: „látek a Pajtába egy kék forma szörü (:amint emlékezem:) *Harmad fűre menő* ünő Tinot meg kötve” (SZT. 4: 449, a *fű* 12. jelentése a.; a szerkesztő apróbetűs megjegyzése: „A régiségben a bika, bivaly, csikó, ló, ökör és tehén életkorát – a harmadéveseken kezdve – nagyon gyakran *-d* sorszámnévképzős tőszámnév + *fű* tagból alakított összetétellel fejezték ki. Pl. *harmadfű* 'hároméves', *negyedfű* 'négyéves' és így tovább.”). | L. még: 1507: „agyanak eg *harmat fu* uzo tehenet”; 1572: „Haga neky ... Tyz Menes lowat *harmad negyed eotod es hatod feweket*” (SZT. 4: 1086 *harmadfű* a.); | 1754: „azon Járomban bé fogott marhák *hatod fűvűek*” (uo. 4: 1205 *hatodfűvű* a.). – Megjegyzem, hogy 1864-ben CUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS már hasonlóan értelmezte a *másodfű*-féle korjelöléseket: „Ezen öszvetett szókban: *másodfű, harmadfű, negyedfű, ötödfű, hatodfű*, am. esztendei, évi, vagy esztendős, éves, de csak a szarvasmarháról és lovakról használtatik. *Harmadfű üsző, negyedfű tinó, ötödfű csikó*, azaz mely harmadik, negyedek, ötödik évben rág már fűvet, vagyis annyi esztendős” (CzF. 2: 973 *fű* a.).

Figyelmet ébresztenek az alábbi orosz adalékok, amelyek lerögzítik azt a kétségtelen ténnyt, hogy egyrészt a *másodfű, harmadfű*-féle életkorral kapcsolatos megnevezési típus valóban nem csupán az ugor nyelvek sajátja, másrészt nem csak a lóra vonatkoztak kizárólag. – Íme az adatok: *Быкъ по четвертой, по пятой травѣ* 'четырех, пяти лет' [= *negyedfű, ötödfű bika* 'négy, öt éves (bika)', tkp. *negyedik, ötödik fű utáni bika*] (DAL 1955. 1: 149 *Быкъ* a.). A második adat a kolimai orosz nyelvjárásból való: *Конь (корова) по первой (второй, третьей) траве*. Говорится для определения возраста животных [= *elsőfű, másodfű, harmadfű ló (tehén)*], tkp. *első (második, harmadik) fű utáni ló (tehén)*. Így jelölik meg az állatok korát.] (BUCHAREVA-FEDOROV 1972: 91).

2. Ráhúzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt. A magyar nyelv értelmező szótára ekképpen magyarázza meg a szólást: 'valamilyen mulasztásáért, helytelen tettéért rábizonyítják felelősségét, és alaposan elbánnak vele, ellátják a baját' (ÉrtSz. 4: 746 *lepedő* a.). Nyelvjárásainkban (többek között) az alábbi változatai használatosak: *ráterítette a vizes lepedőt* (Jankovác) 'megmondta az igazat', *ráterítették a vizes lepedőt* (Nagybánya) 'erősen elvádolták s ez által veszélybe sodorták', | *ráteríti a vizes lepedőt* (Kiskunhalas) 'rávall, valakinek a bűneit elárulja', | *ráborították má ú rá is a vizes lepedőt* (Nagykörös) 'rájöttek a turpisságára, kiösmerték', | *ráhúzza az emberre a vizes lepedőt* (Füzesabony) 'jól odamond neki, korholja', | *ráhúzza a vizes lepedőt* (Makó) 'ua.' (CSEFKÓ 1930: 16), | *Rárántották a vizes lepedőt* (= elbántak vele) (OrmSz. 452 *ráránt* a.), | *Ráterétötte a vizes löpödőt* (= megszegényítette) (uo. 349 *lepedő* a.).

Több jeles nyelvészünk megpróbálkozott azzal, hogy felfedje e szólásmondás keletkezési indítékát, szemléleti háttérét. – Ismerjük meg röviden idevágó gondolataikat!

„Nem tudom bizonyítani, de nagyon valószínűnek tartom – véli értékes szólástanulmányairól is ismert finnugrista nyelvészünk, KERTÉSZ MANÓ –, hogy szoros kapcsolat van e két szólás között: *nem viszed el szárazon és rád terítem a vizes lepedőt*”; kiváltképp az utóbbinak különböző változatai határozottan olyan eredetre mutatnak, hogy „valami előttem ismeretlen büntetésfajtaiban van a magyarázata” (KERTÉSZ 1915: 98). – KALMÁR ELEK igazat ad KERTÉSZnek abban, hogy a *rád terítem a vizes lepedőt* szólás „régii büntetésfajta lehet”, méghozzá olyasféle, amelyet a gyengébb, alárendeltebb fél önkényesen alkalmazott a fizikailag vagy hatalmánál fogva az erősebbel szemben; szerinte valahogy így: „Inasok mesterükre, vagy legényükre, gyengébb fiuk egy nagy suhancra, deákok tanárukra szokott séta-, vagy járkáló helyén rálestek, egy nagy vizes lepedőt hirtelen, mint valami pányvát ráterítettek, úgy hogy a kezét sem használhatta, támadóit nem láthatta, s úgy elagyabugyálták, ahogy csak akarták. Mikor aztán el kellett futni, mire a megtámadott kibontakozhatott kényelmetlen lepléből, már azt sem láthatta, merre menekültek a gonoszok” (KALMÁR 1918: 81). Nyilvánvalóan ez a nézet is hozzájárult ahhoz, hogy KERTÉSZ ismételtelen megerősítse címül írt szólásunkról kifejtett korábbi véleményét (KERTÉSZ 1922: 238).

CSEFKÓ GYULA azonban határozottan elveti KERTÉSZnek ezt az egyébként elég valószínűnek tekinthető föltevést, mert úgy mond: „semmivel sem tudja bizonyítani”; hiszen mindez már az első hallásra is olyannyira „elfogadhatalan, hogy nem is kell sokat vesződnünk a megcáfolásával. Egészen bizonyos u. i., hogy az efféle elagyabugyálást sohasem végezték vizes lepedővel, vizes pokróccal vagy egyéb vizes szövettel; vizes inggel pedig még kevésbé” (CSEFKÓ 1930: 17–8). – De nem tartja elfogadhatónak TRENCSENYI megfajtási kísérletét sem, aki tudniillik az alábbi csurgói (Somogy megye) népszokásban véli felfedezni a cibmeli szólás valódi eredetét: Az olyan ágyba vizelő gyermeket, „aki pedig már tudna magára vigyázni”, keményen megpirongatják, majd „*ráterítik* a gyerekekre a *vizes lepedőt*, főzőkanalat adnak a kezébe és átküldik a szomszédba azzal a »szesszel«, hogy kérjen egy kanál sót. A szomszédasszony elveszi tőle a főzőkanalat, s kissé elalafálja [’megveri’] vele. A gyerek tehát *szégyent vall, verést kap* a hibájáért” (TRENCSENYI 1918: 179). – CSEFKÓ okkal véli úgy, hogy „ez nem magyarázat, hanem inkább csak találgatás”; egyébként is egy ily szűk körben élő népszokás – állítja – aligha válhatott volna egy országosan elterjedt szólás alapjául (CSEFKÓ 1930: 18–9).

A felvázolt vélemények és ellenvélemények után ismerkedjünk meg közelebbről CSEFKÓ GYULÁnak eredetmagyarázatával. A magyar szólástörténet jeles kutatója okfejtését arra a feltevésre építi, hogy a *ráterít* (*ráborítja*) a *vizes lepedőt/pokrócot* szólásmondás olyannyira egészen új keletű – hiszen nincs semmi nyoma a régiségben –, hogy csak mintegy 50–60 év óta használatos. „Vajon ebben az esetben miből lehetne származtatnunk?” – E retorikai kérdést a szerző nyomban meg is válaszolja: „Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy az említett esetben valamennyien a hideg vízzel való orvoslásnak arra az általánosan ismert fajtájára gondolnánk, amely bizonyos betegségeket hidegvizes begöngyöléssel igyekszik gyógyítani, midőn tudvalevőleg a betegnek a csupasztestére valóban ráborítják a vizes lepedőt” (CSEFKÓ 1930: 19). Példákkal szemlélteti továbbá, hogy szintúgy vizes lepedőt és vizes pokrócot használtak az összevert emberi test fájdalmának enyhítésére. A *vizes lepedő* emlegetése – jegyzi meg – nem egy esetben a veréssel való fenyegetést is jelenti. Azt a szólásmagyarázatot viszont, amely szerint „a megpokrócozás szokására vezet vissza szólásunkat”, nem fogadja el (uo. 19–21).

O. NAGY GÁBOR miután áttekintette a megfajtási kísérleteket, erre a következtetésre jut: „Semmivel sem lehet azonban, bizonyítani, hogy valaha is szokásban lett volna *vizes pokrócot* vagy *vizes lepedőt* teríteni arra az emberre, akit meg akartak verni” (O. NAGY 1957: 234). Meggyőződése, hogy „hajdan annak volt szüksége vizes lepedőre, akit alaposan összeverték ... A vizes borogatás enyhíti ugyan a lázt meg a fájdalmat, de midőn ráterítik a betegre, bizony eléggé kellemetlen. Szólásunk ’ellátja baját’ alapjelentése tehát egyszerűst abból a kellemetlen érzésből eredhet, amit az ember érez, akire – jóllehet gyógyító célból – ráterítik a vizes lepedőt” (uo. 234). – Esmefuttatása végén a magyar

szólások nagy ismerője kijelenti: „Bárhogy van is azonban a dolog, az kétségtelennek látszik, hogy szólásunk az említett, régi gyógyító eljárás emlékét őrzi. Eredeti jelentésében csak a testi fájdalomra vonatkozhatott, s azok a jelentésváltozatai, melyek a szavakkal való bajszerzésre vonatkoznak, későbbi átvitel eredményei lehetnek” (uo. 235).

Szólásunk eredetéről vallott különböző vélemények áttekintése közben, több érdekes régi szó-kással ismerkedtünk meg. Ezzel egy időben bizonyára az motoszkált a fejünkben, hogy ezek közül az olykor egymásnak ellentmondó, egymást cáfoló eredetmagyarázatok közül melyiknek lehet vajon a legnagyobb valóságtartalma. Nos hát ebben a kérdésben segítenek állást foglalni az alábbi nyelvi bizonyítékok.

a) Biztos adatom van rá, hogy a *nyakába veti a vizes lepedőt vkinek* 'bajt vagy kellemetlenséget valakire ráhárít' szólás egy jó évszázaddal régebbi a CSEFKÓ által feltételezettnél; íme: 1764: „A 15 ezer forintot kérték vissza a szászok, de nem volt bolond Gyulai Kata, hogy visszaadja. És már hogy directe végbe nem vihették [én ritkítottam; M. S.], így akarják a *nyakunkba vetni a vizes lepedőt*” (SzT. 9: 712 *nyak* a.).

b) Szólásunknak alábbi idegen nyelvű megfelelői hozzásegítenek minket ahhoz, hogy joggal feltehezzük egy olyan szokásfélének a hazai meglétét, amelynek *v a l a m i l y e n k e l l e m e t l e n - s é g g e l j á r ó j e l l e g é t* egyébként az előbb idézett régi adat is sejteti. Ilyen értékkel bír a 'застать врасплох' [= meglepetésszerűen rátaüt valakin, tetten ér valakit] értelmű *Накрыть кого мокрым рядом* orosz szólás (ДАК 1955: 4: 119 *рѣдкий* a., ill. VASMER 1964: 3: 537 *рядно* a.). Érdekesége, hogy az orosz állandósult szókapcsolatot alkotó egyes szavak jelentése – '(meglepetésszerűen) ráborítja, ráteríti valakire a (durva zsákvászonból készült) vizes lepedőt' – nagyon is megegyezik a címül írt magyaréval.

Megemlítendő még – továbbá – az ukrán *Накрив мокрим рядом* 'сразу и неожиданно набросился, напал на кого-либо, преимущественно словесно' [= hirtelen és váratlanul rátámad valakire, főként szóval] szólás is (HRINČENKO 1958. 2: 496 *Накривати* a.). Ennek főnevét HRINČENKO ekként értelmezi: *Рядно, -на* 'Толстая пеньковая ткань, род плотной и толстой дерюги; род простыни или одеяла из такой ткани' [= Vastag kender- vagy darócszövet, illetőleg ilyen szövetből készült lepedő vagy pokróc]; l. még: *Накривти мокрим рядом* 'Наброситься – и слова не дать сказать' [= Meglepetésszerűen ráront valakire, lerohan valakit (úgy), hogy az egy mukkot sem szólhat; tkp. belefojtja a „megtámadottba” a szót] (uo. 4: 92). Nem kétséges tehát, hogy a *ráhúzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt* szólás keletkezését az orosz és ukrán párhuzamai az idéztem régi magyar példánál is jóval korábbi időre helyezik.

Főként az orosz szólás jelentése, de szemmel láthatóan az átvitt értelmű ukráné is, azt a régtől fogva feledésbe merült eredeti tárgyi háttérrel látszik – szerintem – valószínűsíteni, hogy kezdetben olyan *ra j t a ü t é s f é l é r e* vonatkozhatott, amelyet *v í z z e l á t í t a t o t t d u r v a l e p e d ő - v e l* vagy *p o k r ó c c a l* hajtottak végre; az ily módon meglepett egyén tudniillik meg sem mukkanhatott. Például: háborúkbán hajdanán alkalmasint ehhez hasonló módon *foghattak* sikeresen *nyelvet*. Meglehet, hogy a kiszemelt áldozatot, bűnöst is régen imígyen – váratlanul, hirtelen meglepve – „*pufálták meg*”: vizes „*lasnakot, azaz pokrócot húzva fejére*” (CzF. 3: 1301 *lasnakol* a.).

E tények világánál az előzőleg mondottakhoz hozzáfűzöm még: a *ráhúzzák (ráterítik) valakire a vizes lepedőt* szólást megteremtő konkrét szemlélet már nagyon régen a feledés homályába merült. Ennélfogva vidékenként más-más állandósult szókapcsolat vonzáskörébe is kerülhetett. Megteremtődtek például olyanféle alaki és/vagy jelentésbeli változatok, mint *ráterítette a vizes viklert* (Keszthely) 'leszidta' ← *ráterítette a vizes lepedőt* × *ráadták a viklert* (Ipolyság) 'beadtak neki; megadták neki' (MTsz. 2: 991 *vikler* 'hosszú és bő női köpönyegféle' a.) vagy *nyakába veti a vizes inget* ← *nyakába veti a vizes lepedőt* × *ráhúzza/ráadja a vizes inget* stb. Éppenséggel úgy keletkezhettek – két különböző szólás összekapcsolása révén – CSEFKÓ GYULÁnak alábbi elmésen szövevényes, ám téves alap gondolatú magyarázata is: „nem azért *nem vitte el valaki szárazon*, mert *ráterítették a vizes lepe-*

dőt, hanem azért *terítették rá* – esetleg – *a vizes lepedőt*, mely az összevert test fájdalmanak enyhítésére szolgált, mert *nem vitte el szárazon*, hanem jól elpáholták, véresre verték” (CSEFKÓ 1942: 54).

3. Az emlékezetet hátuljokra verik. A középkorban – a telekkönyv behozataláig – a régi szokásjog gyakorlata szerint rendszeresen sort kerítettek az évenkénti népi határjárásra. Az általános gyakorlat az volt, hogy az erre az alkalomra választott tisztségviselők vezetésével a férfiak (rendszerint húsvét időszakában) határjelről határjelre menve körüljárták, „megkerülték” a városukhoz, falujukhoz, pusztájukhoz tartozó földeket, réteket, legelőket, erdőket stb. Ennek során a földterületüknek végpontjait ellenőrizték, és szükség esetén rendszeresen meg is újították. Erre az alkalomra magukkal vittek legényeket is azzal a céllal, hogy egy-egy soron következő határjelnél – de inkább: határjelen, határdombon – bottal, vesszővel stb. „megcsapják” a soron következőnek alfelét, így vervén-vésvén egy életre mindegyiküknek emlékezetébe „ama” megjelölt helyet (NéprLex. 2: 485 *határjárás* a.). SCHEIBER SÁNDOR felhívta a figyelmet – többek között – arra, hogy e régi népi szokásjogot Arany János kétszer is versbe foglalta (vö. SCHEIBER 1955: 229–30). Én is idehozom őket: [Miután kiüzte az ördögöt a szomszéd királylányból:]

Jóka is megkapta jótéte jutalmát:
Od'adá a szomszéd fele-birodalmát,
S mindjárt a hüvösben ki is mentek reggel,
Kijegyzék a határt, hosszába, cövekkal.
Aztán a határra dombokat emelnek,
Fájdalmára néhány bámész sühedernek,
Kiket a helyszínen, a halomnak ormán,
Lefogtak erővel, kényszerítés-formán,
S hogy eszökbe jusson szakállas vén korig,
Az *emlékezetet* a hátuljokra verik.

(Jóka ördöge: Arany János 1967. 1: 670).

Ha békülnek, határt hánynak,
Egy suhancra jó sort vágnak:
Én is, amit sorsom rám mért,
Elszenvedem – a hazámért!

(A csillag-hulláskor tizedik epigrammája: uo. 1: 365).

SZABÓ T. ATTILA további régi okleveles adatokkal járult hozzá e népi szokás ismertetéséhez, pontosításához (SZABÓ T. 1971. 2: 30–3). Közlése végén szövé teszi: sokáig úgy vélte, hogy az ifjak határjárási alkalmakkor történő megcsapása csak a magyarságnál volt járatos. „Érthetően meglepődtem azonban – írja nagy tudósunk –, mikor Reymontnak a lengyel népéletet bemutató egyik hatalmas regényében a húsvéti határkerülés leírásával kapcsolatban a következő sorokat olvastam: »...éppen az első határdombhoz közeledtek (ti. a határjárók)... A pap imádságot mondott a jégeső ellen és meghintette szentelt vízzel a világot négy táját, a fákat, a földet, a vizet s az alázattal meghajolt fejeket... A nép új énekekre zendített és élénkebben, vígabban kelt föl. Tovább idultak; balra kanyarogva a réteken, (a) a szelid emelkedés irányában. Csak a gyermekek maradtak el, mert Gulba fiú Vitekkal ő s i szokás szerint néhány fiút deresre húzott a dombon. Lett is olyan üvöltés, hogy a pap messziről megfenyegette őket...« (Parasztok. Dante kiadás. É. n. 3: 196–7)” (uo. 33–4).

Nem fogy rajta csodám, hogy ez a határjárási szokás ismert volt a lengyelektől jóval keletbre is, még hozzá az oroszoknál. Erről a különös műveletről VLADIMIR DAL' ekként emlékezik meg híres-neves szótárában: „*Когда поля межутъ, то парнишекъ на междѣ сбѣгутъ* (чтобы помнили до

старости, где межа] [= Szántóföldek határjárásakor a „sühedereket” bottal, vesszővel megcsapják, hogy (ki-ki) öreg fejjel is emlékezzen a határjelre] (DAL 1955. 4: 382 *Суб* a.).

Hivatkozott irodalom

- Arany János 1967. Arany János összes költeményei. 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- BUCHAREVA, N. – FEDOROV, A. 1972. Бухарева, Наталья – Федоров, Александер, Словарь фразеологизмов и иных словосочетаний русских говоров Сибири. Издательство «Наука» Сибирское отделение, Новосибирск.
- CSEFKÓ GYULA 1930. Szállógék, szólásmódok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 28. Bp.
- CSEFKÓ GYULA 1942. Tulipiros, hupikék. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 48–54.
- CzF. 1862–1874. CZUCOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS szerk., A magyar nyelv szótára. 1–6. Emich Gusztáv, Pest/Bp.
- ÉrtSz. 1968–1977. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv értelmező szótára. 1–7. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FOKOS DÁVID 1934. Harmadfü ló. Magyar Nyelvőr 63: 61.
- HRINČENKO 1958. Грінченко, Б. Д., Словарь української мови. 1–4. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. Фотомеханічним способом.), Київ.
- DAL 1955. Даль, Владимир, Толковый словарь живого великорусского языка. 1–4. (Набрано и напечатано со 2-го издания 1880–1882 гг.), Москва. [Új lenyomat: 1956.].
- KALMÁR ELEK 1918. A vizes lepedő. Magyar Nyelvőr 47: 81–2.
- KERTÉSZ MANÓ 1915. Szólásmagyarázatok. Magyar Nyelvőr 44: 97–9.
- KERTÉSZ MANÓ 1922. Szólásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T. Kiadása, Bp.
- MTsz. 1893–1901. SZINNYEI JÓZSEF szerk. Magyar tájszótár. 1–2. Hornyánszky Viktor könyvsajtója, Bp.
- NéprLex. 1977–1982. ORTUTAY GYULA főszerk. Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Akadémiai Kiadó, Bp.
- O. NAGY GÁBOR 1957. Ráteríti a vizes lepedőt. In: Uő, Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Gondolat Kiadó, Bp.
- OrmSz. 1952. KISS GÉZA hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN, Ormánysági szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SCHEIBER SÁNDOR 1955. Az emlékezetüket a hátuljokra verik. Magyar Nyelv 51: 229–30.
- SZABÓ T. ATTILA 1971. Az emlékezetüket a hátuljokra verik. A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek 2: 30–4. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- SzT. 1975–. SZABÓ T. ATTILA szerk., Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bukarest (később) Budapest–Bukarest, ill. Budapest–Kolozsvár, Kriterion, majd Akadémiai és Kriterion, ill. Akadémiai és Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó.
- TRENCSENYI KÁROLY 1916. A vizes lepedő. Magyar Nyelvőr 47: 179–80.
- VASMER 1974. Фасмер, Макс, Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 1–4. Издательство «Прогресс», Москва.